

J. P. TRAP

KONGERIGET
DANMARK

FJERDE OMARBEJDEDE UDGAVE

PAA GRUNDLAG AF DEN AF H. WEITEMEYER UDGIVNE 3. UDGAVE
OG UNDER MEDVIRKNING AF VIDENSKABSMÆND, FAGFOLK OG
STEDLIGE MEDDELERE FRA ALLE LANDETS EGNE

UDGIVET AF

GUNNAR KNUDSEN

IV. BIND

MARIBO AMT · ODENSE AMT
SVENBORG AMT

KØBENHAVN 1923
G. E. C. GADS FORLAG

(FREDERIK GAD)

	Pag.		Pag.
Verninge (egen Komm.)	409	Vævlinge [Veflinge] (egen Komm.)	506
Viby (egen Komm.)	454	Ørslev (Føns-Ørslev Komm.)	546
Vigslev [Vigerslev] (egen Komm.)	510	Ørsted (egen Komm.)	568
Vissenbjærg (egen Komm.)	414	Østrup (egen Komm.)	470

SVENBORG AMT 587—884

Langeland 838

Taaasing 701

Ærø 873

Købstæder: Faaborg p. 611 — Marstal p. 668 — Nyborg p. 624 — Rudkøbing p. 649 — Svenborg [Svendborg] p. 592 — Ærøskøbing p. 660.

Herreder: Gudme p. 772 — Langelands Sønder-Hrd. p. 859 — Langelands Nørre-Hrd. p. 840 — Sallinge p. 712 — Sunds p. 674 — Vindinge p. 805 — Ærø Hrd. p. 873.

Sogne (og Landkommuner):

	Pag.		Pag.
Aaby, se Vester-Aaby.		Hellerup (Søllinge-Hellerup Komm.)	834
Aarslev (egen Komm.)	837	Herrested (egen Komm.)	830
Aastrup (egen Komm.)	719	Herringe (egen Komm.)	733
Allested (Allested-Vejle Komm.)	739	Hesselager (egen Komm.)	789
Avernakø (egen Komm.)	770	Hillerslev (egen Komm.)	750
Avnslev (Avnslev-Bovense Komm.)	807	Hjulby (egen Komm.)	806
Bjærgby [Bjerreby] (egen Komm.)	707	Horne (egen Komm.)	764
Bovense (Avnslev-Bovense Komm.)	810	Hostrup [Haastrup] (Jorløse-Hostrup Komm.)	759
Brahe-Trolleborg (egen Komm.)	726	Hov (Snøde-Stoense-Hov Komm.)	857
Bregninge (egen Komm.) Taaasing	702	Humle [Humble] (egen Komm.)	864
Bregninge (egen Komm.) Ærø	878	Hunstrup [Hundstrup] (egen Komm.)	725
Broby, se Nørre- og Sønder-Broby.		Hæsinge, se Øster- og Vester-Hæsinge.	
Brudager (Gudme-Brudager Komm.)	801	Højrup, se Sønder-Højrup.	
Bøstrup (egen Komm.)	851	Jorløse [Jordløse] (Jorløse-Hostrup Komm.)	756
Diernæs [Diernisse] (egen Komm.)	714	Kirkeby (Ollerup-Kirkeby Komm.)	689
Drejø (egen Komm.)	709	Krarup (egen Komm.)	732
Egense (egen Komm.)	683	Kullerup (Kullerup-Revs-Vindinge Komm.)	816
Ellested (Gislev-Ellested Komm.)	828	Kværndrup (egen Komm.)	694
Ellinge (Skellerup-Ellinge Komm.)	815	Landet (egen Komm.)	706
Espe (egen Komm.)	736	Langaa (Langaa-Øksendrup Komm.)	786
Faaborg Købstads Landdistrikt (egen Komm.)	713	Lindelse (egen Komm.)	862
Fløstrup [Flødstrup] (Fløstrup-Ullerslev Komm.)	810	Longelse (Longelse-Fuglsbølle Komm.)	859
Fodslette (Tryggelev-Fodslette Komm.)	869	Lunde (egen Komm.)	693
Frørup (egen Komm.)	824	Lyø (egen Komm.)	769
Fuglsbølle (Longelse-Fuglsbølle Komm.)	861	Magleby (egen Komm.)	871
Gestelev (egen Komm.)	735	Marstal Landsogn (egen Komm.)	882
Gislev (Gislev-Ellested Komm.)	780	Nørre-Broby (egen Komm.)	742
Gudbjærg (egen Komm.)	802	Ollerup (Ollerup-Kirkeby Komm.)	687
Gudme (Gudme-Brudager Komm.)	797	Ore [Oure] (Ore-Vejstrup Komm.)	793
Haastrup, se Hostrup.		Revs-Vindinge [Refsvindinge] (Kullerup-Revs-Vindinge Komm.)	818
Heden (egen Komm.)	739		

	Pag.		Pag.
Ringe (egen Komm.).....	773	Sønder-Højrup (egen Komm.).....	836
Rise (egen Komm.).....	880	Sørup (Skt. Jørgens-Sørup Komm.)...	682
Ryslinge (egen Komm.).....	777	Tranderup (egen Komm.)	879
Sandholts-Lyndelse (Vester-Hæsinge- Sandholts-Lyndelse Komm.).....	754	Tranekær (Tranekær-Tullebølle Komm.)	846
Simmerbølle (egen Komm.)	843	Tryggelev (Tryggelev-Fodslette Komm.)	867
Skaarup (egen Komm.).....	675	Tullebølle (Tranekær-Tullebølle Komm.)	844
Skellerup (Skellerup-Ellinge Komm.)..	814	Turø (egen Komm.).....	698
Skerninge, se Vester- og Øster-Sker- ninge.		Tved (egen Komm.)	678
Skrøvelev [Skrøbelev] (egen Komm.)..	841	Ulbølle (egen Komm.)	723
Skt. Jørgens (Skt. Jørgens-Sørup Komm.)	681	Ullerslev (Fløstrup-Ullerslev Komm.)..	813
Snøde (Snøde-Stoense-Hov Komm.)...	854	Vantinge (egen Komm.)	738
Stenstrup (egen Komm.).....	690	Vejlev (Allested-Vejlev Komm.).....	740
Stoense (Snøde-Stoense-Hov Komm.)..	856	Vejstrup (Ore-Vejstrup Komm.).....	795
Strynø (egen Komm.)	711	Vester-Aaby (egen Komm.)	717
Svanninge (egen Komm.)	761	Vester-Hæsinge (Vester-Hæsinge-Sand- holts-Lyndelse Komm.).....	753
Svindinge (egen Komm.)	782	Vester-Skerninge (egen Komm.)	722
Søby (egen Komm.)	875	Vindinge (egen Komm.)	819
Søllinge (Søllinge-Hellerup Komm.)...	833	Øksendrup (Langaa-Øksendrup Komm.)	788
Sønder-Broby (egen Komm.).....	744	Ørbæk (egen Komm.).....	826
Forforktelser		Øster-Hæsinge (egen Komm.).....	747
		Øster-Skerninge (egen Komm.).....	686
			884

rettedes som Mejerigaard af Grevsk. Langeland kort efter 1700 af 4 Bøndergaarde, og hertil lagdes c. 1717 Jorderne fra den samtidig oprettede Mejerigd. Boballegaard, som igen blev nedbrudt. Bygningerne er mest gl. Bindingsværk. — *Søgaard* er ogsaa en af Grevskabet Langelands gamle Mejerigaarde, opr. 1673 af 12 øde Bøndergde i Søndenbro, som Grevskabet ved Magelæg havde erhvervet. Gaarden skal have faaet Navn efter Storkansler Fr. Ahlefeldts Fødegaard. — *Søndenbrogd.* var tidl. større (10-11 Td. H.) og beboedes i 18. Aarh. af Stamhuset Ahlefeldts Forvalter Mogens Johansen († 1780, Gravsten i Magleby Kirke).

I 17. Aarh. nævnes i Sognet Gaardene *Bøsseballe*, *Vraastrup* og *Hvidbjærggd.* (1664 Bøsseballe, Wraastrup, Huidbirgsgaard).

Jens Bonde i *Magleby* nævnes 1460.

Magleby Nor delte tidl. Sognet i 2 Dele, Nordenbro og Søndenbro; over Noret førte Høje Bro. I Noret laa flere Smaaøer (Lange Bakker, Klidsbjerg, Skibholmen, Bogø og Borgbjærg). Noret benyttedes til Fiskeri af Bagenkop Fiskere, og til Vinterleje for mindre Skibe. Paa Initiativ af Lærer C. Harboe († 1862, begr. paa Magleby Kirkegd., hvor Sognemændene satte ham en Mindesten, og over hvem der ligeledes 1913 ved Vejen mellem Brokkø og Røgle er rejst en Mindesten) dannedes $\frac{9}{2}$ 1852 Aktieselsk. til Magleby Nors Inddæmning, der de følg. Aar udførte Inddæmninger. Ved Aukt. 1857 solgtes det inddæmmede til Grevsk. Langeland for 32,000 Rd. (i alt 246 ha); $\frac{18}{11}$ 1872 gennembrødes Dæmningen af Stormfloden, men udbedredes igen flg. Aar (se Karl Elnegaard, *Magleby Nor*, i Aarb. f. Svenb. A. 1912).

Paa *Fakkebjærg* har tidl. været Fyr; et Stenkuls- eller Blusfyr anlagdes 1806 og tændtes $\frac{15}{12}$ s. A.; senere rejstes her et hvidt, sekskantet 9 m højt Fyrtaarn, der nedlagdes, da det nye Kelds Nor Fyr blev bygget 1905. Pladsen, hvor det har ligget, er indhegnet med Sten og fredlyst.

I Broballe Skov ligger en meget stor Sten, som 1917 slyngedes op over Klinten ved Eksplosion af en tysk Mine. Stenen bærer nu en Indskrift, som beretter herom.

Paa Nordenbro Mark ligger ved Stranden det saakaldte *Kallemborg* eller *Kalveborg* Voldsted. Det har bestaaet af en stor, vistnok oprindelig rundagtig Banke, for hvis Fod der, i alt Fald i Landsiden, har løbet en Vold. Havet har efterhaanden bortskyllet den største Del af Banken, og Volden er ligeledes nu kun delvis bevaret. Der er aldrig fundet Bygningsrester. — Paa Borgbjærg, en tidligere vandomflydt Banke i Magleby Nor, har tidligere været Spor af Befæstning; saaledes er SSØ. for Bakkekammen udpløjet en Halvkredsvold, der støttede sig til Kammen. Der er fundet Kul, Slagger m. m. — Ved Lunden findes Spor af en gl. Skanse.

I en Præsteberetn. fra 1809 nævnes i Sognet c. 100 Stendysser og „Altre“, men nu haves kun Efterretning om c. 60, hovedsagelig Stengrave, kun faa Gravhøje, og tilmed er kun lidt heraf bevaret. Mest laa Mindesmærkerne i Sognets Kystegne, især mod S. og V. Ved Søndenbro ligger en Dysse og SV. for Nordenbro en Langdysse og en af en aflang Høj omsluttet, udgravet Jættestue, hvis Dæksten mangler (alle 3 Mindesmærker fredl.). I den sydvestre Del af St.-Møbjærg Ø. for Magleby Kirke er fremdraget flere Skeletgrave fra den ældre Jernalder, mest indeholdende Vaaben.

Ærø Herred.

Sognene: Soby, Bregninge, Tranderup, Rise, Marstal Lands.

Ærø Herred, det mindste i Amtet, bestaar af Øen Ærø, der omgives af Lille Bælt og Østersøen, samt de Ø. for Ærø beliggende Smaaøer og Holme: *Dejrø, Lilleø, Store-Egholm, Lille-Egholm, Halmø* og *Langholm*, og fl. Ærø ligger omtr. mellem 54° 50' og 54° 54' n. Br. og mellem 2° 3' og 2° 23' v. L. for Kbh. — 10° 32' og 10° 12' ø. L. for Grw. — og strækker sig fra NV. til SØ. omtr. 24 km mellem Skjoldnæs og Ærø Hale (Erikshale), medens dens største Bredder fra N. til S. mellem Urehoved og Vejsnæs Nakke er omtr. 11 km. Øen, der løber spidst til mod NV., har en meget uregelmæssig Form. Paa Nordkysten

afsættes to Bugter: en mellem den i Ommelhoved endende Halvø Skovland og Halvøen Urehoved, og Bugten Revkrog mellem Urehoved og Blakstens Odde. Den første Bugt fører ind til det 1856 inddæmmede, omtr. 400 ha store *Graastensnor*, den anden til det ligeledes 1856 inddæmmede, 110 ha store *Stokkeby Nor*. Graastensnor delte tidligere Øen i en mindre østl. og en større, vestl. Del, der kun forbandtes ved en ganske smal Landstrimmel langs Østersøen, „Drejet“. Et tredje Nor paa Nordvestkysten har været dannet af den nu tørlagte, c. 140 ha store *Hvidsø*. Øen er i Forhold til sin Størrelse temmelig høj, og Overfladen bestaar af nogle faa, meget storformede Bakker, der skraaner stærkt ned mod Kysterne, der for det meste falder brat af med lave, stejle Skrænter, og mod de meget lave Fordybninger med Moser eller Damme, der findes i det indre af Øen. Den østlige Del er den laveste; det højeste Punkt, ved Knastebjerg Huse, er kun 29 m; i den vestl. Del gaar Vandskellet fra SØ. til NV.; her hæver straks Galgehøj, lige V. for Graastensnor, sig til 53 m; 9 km NV. for dette ligger Øens højeste Punkt, Synneshøj, 67,5 m, hvorpaa Vandskellet fortsættes over Søby, hvor det kun har en Højde af 31 m, og ender i Skjoldnæs, 22 m. Jordbunden bestaar af mergelblandet Ler, for det meste overdækket med god Muldjord. Øen er meget fattig paa Skov (25 ha), men de mange levende Hegn giver den for en Del Udseende af at være skovbevokset. Det er det mindst frugtbare Herred i Amtet, idet der efter Matr. i Gnmst. gaar over 11 Td. Ld. paa 1 Td. Hrtk. Det saml. Areal udgør 8556 ha (c. 86 km²), deraf Vandareal 41 ha. Ager og Engs Hartk. og det halv. Skovskyldshrtk. udgjorde $\frac{1}{1}$ 1905 1391 Td. Folketallet var $\frac{1}{2}$ 1921 i Landdistrikterne (uden Marstal) 8196 (1803: 4835, 1855: 6935, 1901: 7850). I Herredet ligger Købstaden Ærøskøbing og Handelspladsen Marstal. I gejstlig Henseende danner Herredet eet Provsti, *Ærø Provsti*.

Ærø — i Vald. II's Jrdb. *Ærræ*, i Knytlingesaga *Erri*; 1332 *Erre* (den alm. middelalderlige Form); fra 16. Aarh. gerne *Arre* (jvfr. Slægtsnavnet Arrebo), Formen *Ærø* begynder først i 19. Aarh., men den stedl. Udtale viser bestandig dobbelt r, og Navnet burde derfor skrives *Ærrø* — nævnes første Gang 1043, da Magnus den Gode overvandt Svend Estridsen i et Søslag ved Øen. Aar 1277 (¹⁸/₁) overlod Markgreverne af Brandenburg *Ærø*, som de vistnok havde i Arv efter deres Moder Sophie, Vald. II's Datter, til Fyrst Vitslav af Rügen for 1000 Mark. Øen var ligesom Als Genstand for de sønderjyske Hertugers Fordringer, og 1287-96 var den ogsaa tillige med Als og Femern i Hertug Vald. IV's Besiddelse. Ved Slutn. af Erik Menveds Regering tilhørte *Ærø* Markgreve Vald. af Brandenburg, som 1315 gav den i Forlening til den senere Drost Laurids Jonsen, og da Chr. II var fordrevet, fik Drosten den atter i Len af den nye Konge, Hertug Vald. V; 1337 var den i Grev Gerts og 1340 ved Vald. Atterdags Tronbestigelse i Grevens Sønners Besiddelse, ligesom den ogsaa 1398 ejedes af Sønnen Gerhard II. I Krigen om Slesvig med Gerhards Søner erobrede Erik af Pommern *Ærø* 1410 tillige med Als, og ved Freden i Vordingborg 1435 beholdt han Øen; men da Kongen havde forladt Landet, overlod Rigsraadet ved en Overenskomst i Lübeck $\frac{2}{7}$ 1439 ogsaa *Ærø* til Hertug Adolph. Baade ved Hertugdømmernes første Deling 1490 og ved den anden 1544 blev *Ærø* ved den kgl. Del ligesom Als og udgjorde tillige med denne Dronn. Dorotheas Livgeding; men ved Delingen 1564 kom *Ærø* ligesom Als til Hertug Hans den yngre. Ved hans Død 1622 deltes hans Besiddelser mellem 5 af hans Søner, af hvilke den ældste, Hertug Christian, der egentlig som Stamherre skulde have haft Sønderborg, paa Grund af sine ringe Aandsevner kun fik *Ærø* med Godserne Vodrup, Søbygaard, Graasten og Gudsgave. Da han 1633 døde uden at efterlade sig Børn, blev *Ærø* ved Forliget i Eckernførde $\frac{6}{2}$ 1634 delt i 4 Dele mellem hans Brodersøn Hertug Hans Chr. af Sønderborg, der fik Gudsgave, og hans 3 Brødre, nemlig Hertug Philip af Slesvig-Holsten-Lycksborg, der fik *Ærøskøbing* og Godset Vodrup, Hertug Frederik af Nørborg, der fik Graasten, som han dog snart efter solgte til Philip, og Hertug Joachim Ernst af Pløn, som fik Søbygaard. Denne Udstykning havde sørgelige Følger for Øen, thi de Betjente, som blev ansat i de forskellige Dele for at varetage deres Herrers ofte mod-

stridende Interesser, udsugede Befolkningen og demoraliserede den paa alle Maader. Ved Hertug Chr. Adolph af Sønderborgs Konkurs 1667 kom den sønderborgske Del af Øen under den danske Krone, som dog 1684 overlod Gudsgave til Joachim Ernsts Søn Hertug August, der allerede 1671 havde faaet Søbygaard, og som efterlod sin Del af Øen til sin yngre Søn Chr. Carl, hvis Søn Hertug Frederik Carl („Hr. v. Carlstein“) efterhaanden arvede alle de nørborgske og plønske Besiddelser, men ved 1730 maatte afstaa de første med den tilhørende Del af Ærø til Kronen. Den lyksborgske Del af Øen, Ærøskøbing og Godserne Graasten og Vodrup, købte Fr. V 1749 af Hertug Frederik († 1766) mod Eftergivelse af en stor Mængde Skatterestancer paa Lyksborg, og saaledes var hele Øen samlet under Kronen. Denne Forandring havde den besynderlige Følge, at Øen mistede sine danske Love, som under det sønderborgske Hus havde været gældende der, og fik slesvigsk Ret i Stedet. Ved Forordn. af 18/11 1773 ophævedes de forskellige Retter paa Øen (Gudsgaves Birketing, Graastens Landsting og Søbygaards Landsting), og tillige med Købstaden fik den en fælles Ret med en Landfoged som Præsæs og 2 Assessorer. — I verdsl. Henseende hørte Ærø til Slesvig lige til efter Freden i Wien 1864, da Ærø lagdes ind under Svenborg Amt som et eget Herred, opr. ved Lov af 19/2 1866. Det dannede een Jurisdiktion med Købstaden Ærøskøbing. Øen hørte til Nørborg Amt, men den midterste Del (den tidl. lyksborgske Del) udgjorde et særligt Amtstuedistrikt, kaldet Graastens Amt, indtil Slutn. af 18. Aarh. I gejstlig Henseende hørte Øen derimod i ældre Tid under Fyns Stift, indtil den 1819 tillige med Als fik en egen Biskop; ved ovennævnte Lov af 1866 lagdes den ind under Fyns Bispestol. Alle Kirkerne er Statsjendom, men indtager dog en Særstilling (se p. 662 og Matzen og Timm, Haandb. i dansk Kirkeret, p. 667 og 673).

Allerede i den ældre Stenalder naaede Mennesker til Ærø, men først under den yngre Stenalder blev Bebyggelsen mere udbredt paa Øen. Nu ses ganske vist ikke mange jordfaste Oldtidsmindesmærker fra dette Kulturafsnit, kun godt en halv Snes Dysser og enkelte Jættestuer; men i tidligere Tid vides der at have været mangfoldige Stengrave, c. 90 i alt. Mest havde disse deres Plads i Strækningerne nærmest langs begge Sider af Ærøskøbing Bugt og dennes Fortsættelse, det nu udtørrede Graastens Nor, samt i Øens Sydvestside ud mod Østersøen, fra Marstal Bugt til Tværby i Bregninge Sogn. I Øens nordvestl. Del (Søby S.) mangler Stengrave derimod næsten ganske. Ogsaa en Del Oldsagfund haves fra Stenalderen, som Vidnesbyrd om Øens Bebyggelse. Fra Broncealderen foreligger ligeledes nogle Oldsagfund, men af jordfaste Mindesmærker kendes ikke meget, kun en Snes Gravhøje i alt, nu næsten alle sløjfede; de laa spredt paa Øen. Jernalderen er derimod næsten ikke repræsenteret.

Øen skal have lidt betydeligt ved et Angreb af Lübeckerne 1509, ligesom den 1658 blev hjemløst af de svenske. De Skove, der tidl. i rigt Maal har bedækket Øen, og om hvis Tilværelse baade Navnet Skovland (otte benyttet for hele den mindre, østl. Del Ø. for Graastensnor) og andre Stednavne bærer Vidnesbyrd, ses at have været i stærk Tilbagegang allerede i 16. Aarh., og er formodentlig gaaet til Grunde, fordi de ikke har kunnet dække Indbyggernes Brændselsbehov. Ved Stormfloden Nov. 1872 led Øen en Del; bl. a. blev Dæmningerne ved Graastensnor og Stokkeby Nor samt ved Hvidsø gennembrudte.

Litt.: J. R. Hübertz, Beskr. over Æ., Kbh. 1834 (optrykt 1919). — Hanssen, Statistische Skizze der Insel Arroe, i Neues Staatsbürg. Mag. IX p. 117 fig. — Carstens, Vermischte Nachrichten von der Insel Arroe, i Niemanns Schlesw.-holst. Vaterlandskunde III p. 121 fig. — Insel Arroe. Eine topographische Skizze, i Blätter für Polizei und Kultur, Tübingen 1801 (Schlesw.-holst. Chronik, Nr. 9 p. 3 fig.). — P. C. J. Rasmussen, Avis-Artikler om og fra Ærø i 1848, Odense 1849. — Indberetn. til Nationalmuseet om antikv. Undersøgelser paa Ærø, ved H. Petersen, 1884. — Nicoline Klein, Da Prins Kristian gæstede Ærø 1830, i Aarb. f. Svenb. A. 1909 (Tilføjelse sst. 1910). — Frits Heide, Ærø Skoves Hist., i Tidsskr. f. historisk Botanik I p. 73-88. — E. Biering, Inddæmningen af Graastensnoret . . . paa Ærø, i Tidsskr. f. Landoekonomi 1860 p. 245 og 1863 p. 194. — V. Bennike, Ærø og Ærøboerne, i Højskolebladet 1884 Sp. 1023 fig.

Søby Sogn, det mindste og nordligste i Herredet, begrænses mod S. af Bregninge Sogn, hvori ligger en Enklave af Søby S., og er i øvrigt omgivet af Lille-Bælt. Kirken ligger c. 11 km NV. for Ærøskøbing og c. 26 km VSV. for Svenborg. Mod N. løber Sognet ud i Skjoldnæs (1231 Skyoldænæs). Mod SV. ligger

den udtørrede Hvidsø. I den sydl. Del gaar Landevejen fra Ærøskøbing og Marstal til Søby.

Befolkning i 1921: 1257 (1803: 720, 1855: 1066, 1901: 1126), boende i 327 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 160 Td.; 54 Gde med 111 og 212 Hse med 49 Td. Hartk., samt 2 jordløse Huse. Ejdsrk. (1920): 3582, deraf Jordv.: 1354. **Areal:** 1211 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 7 ha, Rug 99, Byg 131, Havre 137, Blands. til Modenhed 119, Kartofler 26, Foderroer 147; Brak udgjorde 25 ha, Grønfoder og Græsning 390, Haver o. l. 24, Heder og Lyngbakker 12, Klitarealer og Stenmarker 14, Vandar. 8. **Kreaturhold** (1921): 260 Heste, 1112 Stk. Hornkv. (deraf 684 Køer), 16 Geder, 767 Faar, 1375 Svin (1914: 2361).

I Sognet Byerne: *Søby* (1483 Sebuw, 1604 Søby) med Kirke, Præstegd., Skole, Badehotel, Forsamlingshus (ombygg. 1919), lille Havn, Toldkontrolsted, flere Købmandsforretn. m. m., Brugsforen., Ml., Karteri og Spinderi, Andelsmejeri (opr. 1910), Elektricitetsværk (opr. 1912) og Brevsamlingssted. *Haven* (Ny- og Gammelhave) med Kbmshdl. og Teglværk. Saml. af Gde og Hse: *Havrekøbel*, *Langevratte*, *Albertsløkke* med Margarinefabr. og Sparekasse for Bregninge og Søby Sogne (opr. $\frac{25}{10}$ 1870; $\frac{31}{10}$ 1920 var Indsk. 2,280,339, Reservef. 227,890 Kr.), *Søbymark* med Skole (opf. 1908) og Ml., *Snorløkke*, *Skelhave*, *Leby Købel* (i Enklaven), *Gammeløkke*, *Stærremose*. Paa Nordpynten ligger *Skjoldnæs Fyr* (hvidt Blinkfy, der vises fra et 1881 opf. rundt Granittaarn, 22 m højt; Flammens Højde o. H. 32 m, Synsvidde 16,5 Sømil). *Søbygd.* (1483 Sebuwgarde, Da. Atl. Søbygaard).

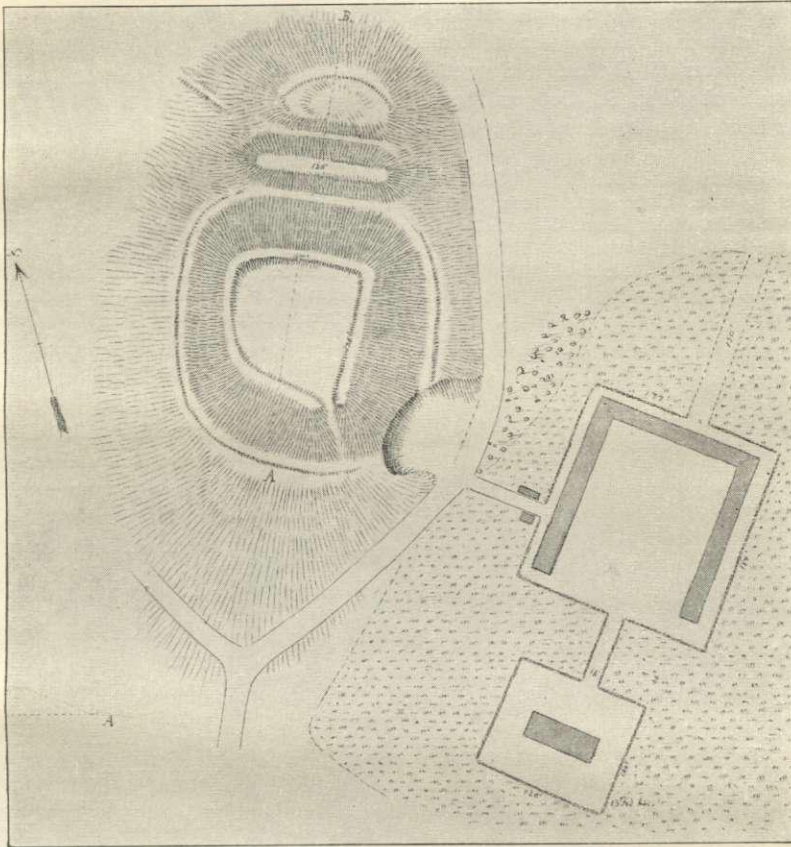
Søby S., en egen Sognekommune, har Tingsted i Ærøskøbing og hører under Retskr. Ærøskøbing Kbst. m. m., Politikr. Rudkøbing Kbst. m. m., Svenborg Amtstuedistr., Ølandenes Lægekr., Rudkøbing Skattekr., Ærø Vurderingskr., Amtets 4. Folketingskr., 5. Forligskr. og 3. Udskrivningskreds' 80. Lægd. Kirken ejes af „Ærø Kirkekasse“.

Kirken er opført 1745 i Henh. til Reskr. af $\frac{13}{11}$ 1744, da Sognet blev oprettet. Bygningen, som noget minder om Ærøskøbing Kirke, bestaar af et udtelt Langhus med halvrund Afslutning mod Ø., samt Vaabenhus mod S. og Taarn mod V. Murene er af Flensborgersten; dog er raa Kamp anvendt i Østenden og fornedet i Taarnet, hvis Murværk krones af et firkantet Laternespir. Det indre har fladt, gibset Loft. Alterbilledet, Kristus paa Korset, er malet 1870 af Roed. Prædikestol fra Kirkens Opførelsested; Døbefont, støbt af Cement. Skibsmodel fra 1824. Over Indgangsdøren mod V. er anbragt Basrelieffer af Thorvaldsen.

Søbygaard var tidligere et Gods, hvorefter et af Øens fire Len benævnedes. Det tilhørte 1540 Jens Gregersen og blev 1590 solgt til Hertug Hans den yngre, rimeligvis af Gregersens Slægt. Hertug Hans lod Gaarden ombygge og befæste. Se om dens Hist. videre p. 874. Efter at det var blevet kgl. Gods 1730, blev det nedlagt 1772 og udparcelleret. — Ved den nuv. Søbygaard ses umiddelbart ved hinanden to Voldsteder. Det ældste, som tilhører den tidlige Middelalder og maa hidrøre fra en betydelig Borg, er anlagt paa en høj, naturlig Banke, ved den inderste Vig af den nu udtørrede Hvidsø. Ved Afgravning af Bankens Top er der dannet en større, skævt fir-sided Platform, der har baaret Borgen indenfor en Vold, og om Bankens Fod har der været en Grav med foranliggende Jordbrystværn; dette har mod NØ. sluttet sig til en høj, lige Voldkam,

der er fremkommen ved en Gennembrydning af Banken, og som ved en tør Grav mod N. igen er skilt fra den nordl. Del af Banken, der har dannet et mindre Forværk. Det yngste Voldsted lidt SØ. derfor, hvorpaa Søbygaard blev opført i 16. Aarh.'s Slutn., be-
 staar af to, c. 4 m høje, firsidede Banker (c. 60×60 og 33×40 m), der har været
 forbundne ved en Bro og adskilte ved og omgivne af Sø (nu udtørret). I 18. Aarh.
 var Hovedbyggn. nedrevet paa Stueetagen nær. — Paa *Vorbjærg* skal være anlagt en gl.
 Skanse.

Tæt Ø. for Søby lige ved Landevejen skal der have staaet et Kapel, hvorom Navnet
 „Kapelhøj“ har mindet (Navnet er nu forsvundet).

Voldstederne ved Søbygaard.
 Efter en Tegning i Nationalmuseet.

Haven blev udflyttet ved Landets Udskiftning paa den nordvestl. Spids af Øen. Ø. for Byen har ligget „*Borrestedgrav*“, der trods Navnet ikke viste Spor af at være noget Befæstningsanlæg. — Paa *Skjoldnæs* var det i Vald. II's Jrdb. nævnte andet Krongods paa Ærø („*Skyoldnæs*“). Paa *Næbet*, yderst paa Næsset, er der Spor af en 1812 opkastet Skanse.

Ved Stormiloden 18/11 1872 blev Skaden i Søby Sogn vurderet til 11,155 Rd., hvoraf 1200 faldt paa Havnen og 9000 paa Hvidsø, der da blev fyldt med Vand.

Syd. for Søby ses et Dyssekammer, noget forstyrret, men fredl.; umiddelbart derved har ligget et andet. Ogsaa nogle Gravhøje kendes i Sognet, nu dog alle sløjfede.

Søby Sogn var Anneks til Bregninge fra 1746 til 1869, da det blev et eget Sognekald.

Bregninge Sogn omgives mod NV. af Søby, mod SØ. af Tranderup S., fra hvilket det delvis skilles ved Æskebæk, der løber til Vestkysten, mod V. af Lillebælt og mod Ø. af Farvandet S. for Fyn. Kirken ligger c. 7 km V. for Ærøskøbing. De frugtbare Jorder er ret højtliggende og noget bakkede (højeste Punkt er Synneshøj, 67,5 m, med trig. St., Tyrnæs Høj, Løvhøj), mod V. med stejle Klinter til Kysten. I Sognet en Enklave af Søby S. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Ærøskøbing og Marstal til Søby.

Befolkning i 1921: 1324 (1803: 1074, 1855: 1418, 1901: 1417), boende i 342 Gde og Hse. Det saml. **Hartk.** (1905): 257 Td.; 76 Gde med 199 og 210 Hse med 58 Td. Hartk., samt 5 jordløse Hse. **Ejdsk.** (1920): 4602, deraf Jordv.: 1980. **Areal:** 1589 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 12 ha, Rug 136, Byg 159, Havre 159, Blands. til Modenhed 133, Kartofler 31, Foderroer 206; Brak udgjorde 40 ha, Grønfoeder og Græsning 458, Haver o. l. 44, Klitarealer og Stenmarker 24, Vandar 11. **Kreaturhold** (1921): 405 Heste, 1704 Stk. Hornkv. (deraf 1029 Køer), 20 Geder, 1037 Faar, 1832 Svin (1914: 3069).

Bregninge Kirke.

I Sognet Byerne: *Bregninge* (1398 Bregningh), delt i Øster- og Vester-Bregninge og Tværby, med Kirke, Præstegd., Skole (nyopf. 1916, Arkt. J. Filipson), Fattiggaard (opf. 1873, 30 Pl.), Kro, Ml., Brugsforen. (opr. 1914), Kbmshdl., Teglværk og Andelsmejeri; *Skovby* (1442 Schobü) med Skole (nyopf. 1889, Arkt. E. Schwanenflügel), Brugsforen. („Godthaab“, paa Skovby Mark), 2 Købmandsforretn. og Andelsmejeri (opr. 1894, ombygg. 1915); *Leby* (15. Aarh. Løyebølle, Da. Atl. Læby) med Kbmshdl. og Teglværk. Midt i Sognet et Forsamlingshus (opf. 1890).

Bregninge S., en egen

Sognekommune, har Tingsted i Ærøskøbing og hører under Retskr. Ærøskøbing Kbst. m. m., Politikr. Rudkøbing Kbst. m. m., Svenborg Amtstuedistr., Ølandenes Lægekr., Rudkøbing Skattekr., Ærø Vurderingskr., Amtets 4. Folketingskr., 5. Forligskr. og 3. Udskrivningskr. 81. Lægd. Kirken ejes af „Ærø Kirkekasse“.

Kirken ligger i Vester-Bregninge. Bygningens ældste Dele, Kor og Skib, er opf. i romansk Tid af raå og kløvet Kamp med tilhugne Hjørnestein og Sokkel. Rester af Norddøren og af flere af de oprindelige, rundbuede Vinduer kan skimtes. Sengtotske Murstenstilføjelser er Vaabehuset foran Syddøren med rig blindingsprydet Trappegavl, og Vesttaarnet, der nu har et slankt, spaantækt, ottekantet Spir, ligesom det indre overhævedes (undtagen Vaabehuset). Paa Hvælvingerne findes sentkatolske Kalkmalerier, restaur. 1915-19 af Eigil Rothe; i Korhælvvet Scener af Christi Lidelseshistorie, i Skibet ornamentale Dekorationer fra c. 1500, som er forbedrede med rigere Planteornamenter 1513 (Fortid og Nutid II p. 102). Altertavlen er et sentkatolsk Fløjskab med rigt Snitværk, udgaaet fra Claus Bergs Værksted, restaureret 1892-93; i Midtfeltet er udskaaret Korsfæstelsen, paa Fløjene Helgener og Apostle, paa Bagklædningen og Fløjenes Bagsider Malerier (se Fr. Beckett, Altert. p. 126 flg. og Tavle LIV, og Renæss. og Kunstens Hist. p. 27, Thorlacius Ussing, Claus Berg p. 75 f. samt III. Tid.^{19/11} og ^{17/12} 1893). Romansk Granitfont med Kors og Liljer over Rankeværk og paa Foden Menneskehoveder. Prædikestol, med Evangelistrelieffer, i Renæssancestil fra 1612. I Skibet et sentromansk Krucifiks, med smaa Sidefigurer af Claus Berg. Series Pastorum. Opstillet ved Væggen en Ligsten fra 1651 over Jørgen Kohlhas, Amtsskriver paa Søbygaard, † 1658, og Hustru. Foran Indgangen fra Vaabehuset til Kirken en stærkt slidt Ligsten over Præsten Canutus Krarup med to Hustruer. Paa Kirkegaarden Sten over Sognepræst F. C. Monrad, † 1823.

Ifl. D. Atl. (VII p. 455) pantsatte Hartvig Schack 1442 sit Gods i *Leby* til Hertug Adolph for 100 Mark. — Den yderste Gaard i Tværby, *Tværbygaard*, skal have hørt til de Frigaarde, som tidligere fandtes paa Øen.

Spredt i Sognet har der været en halv Snes Dysser og en enkelt Gravhøj, men alt er forlængst sløjet. Ved Skovby, nær ud mod Havet, er afdækket nogle mindre Kulturlag fra Broncealderen.

Tranderup Sogn omgives mod NV. af Bregninge, fra hvilket det delvis skilles ved Æskebæk, mod Ø. af Rise S., mod N. af Farvandet S. for Fyn (Revkrog) og mod S. af Lille-Bælt. Kirken ligger c. 4 km SV. for Ærøskøbing. De frugtbare Jorder er ret højtliggende, mod S. med ejendommelige, terrasseformige Klinger til Kysten. En Del af det nu inddæmmede Stokkeby Nor hører til Sognet. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Ærøskøbing og Marstal til Søby.

Befolkning i 1921: 807 (1803: 704, 1855: 972, 1901: 866), boende i 219 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 192 Td.; 54 Gde med 154 og 147 Hse med 38 Td. Hartk. Ejdsk. (1920): 3745, deraf Jordv.: 1647. Areal: 1229 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 31 ha, Rug 99, Byg 128, Havre 115, Blands. til Modenhed 150, Kartoffler 23, Foderroer 154; Brak udgjorde 17 ha, Grønfoder og Græsning 386, Haver o. l. 37, Klitarealer og Stenmarker 8, Vandar. 3. Kreaturhold (1921): 281 Heste, 1261 Stk. Hornkv. (deraf 768 Køer), 12 Geder, 665 Faar, 1103 Svin (1914: 1628).

I Sognet Byerne: *Tranderup* (1398 Trundorp, 1442 Trandorpe), hvis vestl. Del kaldes *Ornum*, med Kirke, Præstegd. (i Ornum), Skole (opf. 1887, Arkt. E. Schwanenflügel; Gymnastikhus opf. 1904), Kbmdshdl., Sparekasse (opr. ^{15/3} 1870; ^{31/3} 1920 var Indsk. 2,286,136 Kr., Reservef. 263,965 Kr.), Andelsmejeri (Krogkilde, opr. 1893) og Elektricitetsværk (anl. 1909); *Vindeballe* (1535 Vindeballi) med Kr.

Kbmdshdl. og Forsamlingshus (opf. 1904). Saml. af Gde og Hse: *Borgnæs* (Bor-næs) med *MI.*, *Vodrup* (Vodrupmark; Da. Atl. *Wodrup*), *Strandhuse*.

Tranderup S., en egen Sognekommune, har Tingsted i Ærøskøbing og hører under Retskr. Ærøskøbing Kbst. m. m., Politikr. Rudkøbing Kbst. m. m., Svenborg Amtstuedistr., Ølandenes Lægekr., Rudkøbing Skattekr., Ærø Vurderingskr., Amtets 4. Folketingskr., 5. Forligskr. og 3. Udskrivningskr.' 82. Lægd. Kirken ejes af „Ærø Kirkekasse“.

Kirken, højtliggende, er en romansk Bygning, hvis Kor og Skib er opført af raa og kløvet Kamp med Kvadre i Hjørnerne og Skraakantsoklen. I Skibets sydv. Hjørne sidder en Sokkelsten med Processionskors; Rester af Norddøren og en Dør i Korets Sydside skimtes; over den sidste findes en profileret Tympanon. Det paafaldende skævt anlagte Kor har oprindl. haft Apsis, hvis Sokkelsten er indmurede i den nuværende, sentgotiske Østgavl. Sentgotisk er vistnok ogsaa det ganske enkle Vaabenhus foran Syddøren. Det nuvæ., lille Vesttaarn er bygget 1832 i Stedet for et ældre; over Taarnmurene er der en tempelagtig Træbygning i Empirestil, hvis flade Tag krones af et Kors. Det indre er sentgotisk hvælvet. Over Korbuen er der, uvist hvornaar, fremdraget Kalkmalerier (Jomfru Maria med Barnet og en Biskop; mellem Billederne staar: Anno Domini M quingentesimo octavo, 2: 1508). Sentkatolsk Fløjaltertavle (c. 1525) med rigt Snitværk; i Midtskabet en figurrig Korsfæstelsesscene; i Fløjene Apostlene; de ornamentale Dele er fornyede paa Frederik IV's Tid. Smedejærns Knæfaldsskranke fra c. 1700. Moderne Cementfont (den romanske Granitfont staar i Marstal Kirke). Prædikestol i Barokstil fra 1703, med mange udskaarne Figurer. Mariafigur fra Tiden c. 1300. Over Korbuen et gotisk Krucifiks. Den ene Kirkeklokke er fra 1566.

Vodrup var tidligere et Gods (oprettet af en Landsby af s. Navn), der tillige med Ærøskøbing dannede et af Øens fire Len. Efter Hertug Hans den yngres Død 1622 kom det til Sønnen Hertug Christian, og efter hans Død 1633 til Broderen Hertug Philip; 1749 blev Godset købt af Fr. V (se i øvrigt p. 874), og 1767 blev det nedlagt og udstykket i 20 Parceller og Hovedbygningen solgt til Købmand Erik B. Brandt.

I det sydvestl. Hjørne af Tranderup Mark findes Resterne af en lav, firsidet Vold, „*Borgvolden*“, der for Størstedelen er styrtet i Stranden. Mod N. paa *Borgnæs* skal have staaet en Borg, „*Stylteborg*“, af hvis Materiale Tranderup Kirke ifølge Traditionen skal være opført.

Næsten alt, hvad der kendes af Oldtidsmindesmærker i Sognet (c. 13 Dysser og en Gravhøj), er sløjet; de enkelte Dysser, der endnu findes, er meget ødelagte.

Sognet skal før Reformationen have været Anneks til Ærøskøbing.

Litt.: L. H. Christensen, Tranderup Sogns Spare- og Laanekasse 1870-1920; Ærøskøbing 1920.

Rise Sogn, det største i Herredet, omgives af Tranderup S., Farvandet S. for Fyn (mod NV. Revkrog, mod NØ. Bugten ved Ærøskøbing), Ærøskøbing Købstadsjorder, hvor en til Rise S. hørende Enklave ligger, Marstal Landsogn og Østersøen (mod Ø. Vejsnæs- eller Marstal Bugt). Kirken ligger c. 4 km S. for Ærøskøbing. Fra Kysten, hvor der kun enkelte Steder (ved Vejsnæs Nakke og ud for Risemark) findes Klinter, hæver de frugtbare Jorder sig ind mod Midten af Sognet, hvor det højeste Punkt (56 m) findes lidt NV. for Galgehøj (53 m, med trig. St.). Mod Ø. ligger det nu udtørrede Graastensnor (en Del i Marstal Landsogn), mod NV. det ligeledes udtørrede

Stokkeby Nor (en Del i Tranderup S.). S. for Graastensnor langs Vejsnæs Bugt gaar den delvis af Kugleflint bestaaende smalle Tange *Drejet* (∩: Draget), over hvilken Landevejen fra Søby til Marstal fører; til denne støder 2 Landeveje, der begge fører til Ærøskøbing.

Befolkning i 1921: 1878 (1803: 1565, 1855: 2151, 1901: 2072), boende i 456 Gde og Hse. Det saml. **Hartk.** (1905): 556 Td.; 162 Gde med 473 og 279 Hse med 83 Td. Hartk., samt 26 jordløse Huse. **Ejds.** (1920): 8549, deraf Jordv.: 3547. **Areal:** 2981 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 59 ha, Rug 222, Byg 273, Havre 276, Blands. til Modenhed 413, Kartofler 56, Foderroer 357; Brak udgjorde 41 ha, Grønføder og Græsning 1078, Haver o. l. 41, Skov 21, Vandar. 13. **Kreaturhold** (1921): 652 Heste, 3223 Stk. Hornkv. (deraf 1946 Køer), 19 Geder, 1432 Faar, 2819 Svin (1914: 3662).

I Sognet Byerne: *Store-Rise* (1393 Rysæ; Byen deles i Kirkeballe, Kongeballe og Lilleballe) med Kirke, Præstegd., Skole, Gymnastik- og Forsamlingshus (opf. 1909, Arkt. P. Baumann), Missionshus (opf. 1905), Asyl og Alderdomshjem, Kbmshdl., Brugsforen., Sparekasse (opr. ¹⁷/₄ 1860; ²¹/₈ 1920 var Indsk. 5,056,109 Kr., Reservef. 665,252 Kr.) og Andels-Elektricitetsværk; *Lille-Rise* (Da. Atl. Lille-Riise) med Kbmshdl.; *Stokkeby* (1483 Stockebuw, 1604 Stockeby; delt i Store- og Lille-Stokkeby) med Kbmshdl. og Træskofabr.; *Dunkær* (1341 Dunkær; Byen er delt i Kongeballe, Overballe og Bro) med Skole, Forskole (opf. 1904), Brugsforen., Kbmshdl., Kro, Ml., Elektricitetsværk (privat, opf. 1912) og Posteksp.; *Olde* (1483 Oldeuw, 1533 Oldowe) med Kbmshdl. og Ml. Saml. af Gde og Hse: *Risemark*, *Oldemark*, *Dunkærmark*, *Lille-* og *Store-Torup* (1533 Torup), *Bro* med Andelsmejeri (opr. 1893, nyopf. efter Brand 1913), *Kalvehave*, *Graasten Huse* (Da. Atl. Gravensteen, Graasteen), *Lammeshuse* (af „Langmose“), *Vesterløkke*, *Snekkemose*, *Lindsbjærg*, *Æske*, *Hælde* (Helle), *Vejsnæs*, *Skovbrinke*. — Gaarden *Gravendal* har 13,0 Td. H., Ejds. 130, Jordv. 75; c. 59 ha, deraf Ager 50, Eng 6. — *Lillemølle* (i Enklaven).

Rise S., en egen Sognekommune, har Tingsted i Ærøskøbing og hører under Retskr. Ærøskøbing Kbst. m. m., Politikr. Rudkøbing Kbst. m. m., Svenborg Amtstuedistr., Ølandenes Lægekr., Rudkøbing Skattekr., Ærø Vurderingskr., Amtets 4. Folketingskr., 5. Forligskr. og 3. Udskrivningskr. 84. Lægd. Kirken er selvejende.

Kirken, fordum indviet til Skt. Nikolaus, har uden Tvivl tidligere været Øens Hovedkirke; den nævnes 1374, da Vald. Atterdag overlod den til Markvard Bull, Præst fra Bremen, og 1377, da Biskop Johan af Ribe tildømte Knudsbrødrene i Odense den, hvis Besiddelsesret stadfæstedes af Kong Oluf 1385 og af flere Paver. Bygningens ældste Del, Skibet og den østligste Del af det nuv. Kor, er opført i romansk Tid, Skibet af blandet Brudstensmateriale (Kridtsten, Fraadsten), Koret af raa Marksten, begge med skraakantet Granitkvadersokkel. Koret, der muligvis er lidt ældre end Skibet, har oprindl. haft Indgang fra S., hvis Portal har en Granittympanon med Relieffer (tre Menneskehoveder, en Løve og en Drage) og nederst i Buestykket to Kridtstensrelieffer (Jægere med Hund og Vildsvin). Begge Skibets Døre er bevarede, den nordre tilmuret, den søndre med glat Tympanon. I gotisk Tid har man først forlænget Koret et Fag mod Ø. med Mursten, og ved Reformationstiden blev Koret atter udvidet eet Fag mod Ø. Sentgotiske Tilføjelser er Vaabenhuset foran Syddøren, der er rejst i to Byggeperioder (ligesom Korets yngre Dele), en Udbygning paa Nordsiden af det ældste Korparti, samt Vestaarnet, som synes at have afløst en romansk Taarnbygning. Kamgavlene paa Vaabenhus og Kor har henholdsvis Aarst. 1689 og 1697 samt Chr. V's Navnetræk. Det slanke, ottekantede Taarnspir, der 1918 blev tækket med mørkeblaa glasserede Tagsten, er vist fra omtr. samme Tid; et ældre Spir brændte ²⁰/₁₀ 1663. Kirkens Indre er overhjulvet undtagen Vaabenhuset. Udbygningen mod N., der ved en bred Bue har staaet i Forbindelse med Skibet, var tidligere Plads for Marstal Sognefolk (nu Ligkapel). Paa Hvælvingsskapperne i den østlige Del fandtes 1884 kalkmalede Dekorationer fra

omtr. 1720, som dog ikke blev bevarede. Altertavlen er et Billedskærerarbejde fra sentgotisk Tid (om Indskriften se Hübertz, p. 199). I Midtskabet Korsfæstelsen, til Siderne og paa Fløjene andre Scener af Lidelseshistorien og Opstandelsen. Paa Predellaen et Maleri paa Lærred fra 17. Aarh. (Nadveren); et ornamentalt Topstykke m. m. er tilføjet 1773. Sentgotisk Alterkalk. Romansk Granitfont med Arkadebuer paa Kümnen og Menneskehoveder paa Foden (om de to Døbefade se Hübertz, p. 199). Prædikestolen er et ganske rigt Snedkerarbejde med Evangelistrelieffer fra 1624; den oprindl. Staffering er genfremstillet 1921. Det gamle af Hertug Christian 1690 skænkede Orgel er 1884 erstattet med et nyt. Paa Kirkens vestl. Væg en Mindetavle over Præsterne med Portrætter, samt en Tavle med Indskr., der melder om Spirets Brand og Klokkernes Omstøbning. — I den fra Middelalderen hidrørende Kirkegaardsmur er ind til Præstegaardshaven en sentmiddelalderlig Dørportal („Munkeporten“) med aftrappede Gavle samt en ligeledes sentmiddelalderlig Kirkelade af Munkesten, hvis aftrappede Gavle er moderne ommurede.

Graasten, tæt V. for Drejet, var tidligere et Gods, hvortil Rise Sogn hørte som Len, og er vistnok opstaaet af den 1514 nævnte Landsby „Dreyby“. Det tilhørte Hertug Hans den yngre og gik efter ham over til Sønnen Hertug Christian, som residerede og døde her 1633. Derefter ejedes det af Broderen Frederik af Nørborg, der 1635 solgte det for 53,000 Rd. til Broderen Hertug Philip, i hvis Familie det forblev, indtil Hertug Frederik solgte det 1749 til Fr. V (se p. 875); 1767 blev Godset nedlagt og udparceleret, og Hovedbygningen beboedes en Tid af Amtsforvalteren.

I Strandbredden ved Graasten, umiddelbart ved Drejet, findes et ret ødelagt, middelalderligt Voldsted, der består af en høj, rund Borghøj mod Stranden, forbundet ved en Dæmning med en lavere, ligeledes rund Forhøjning som til en Forbørg N. derfor.

Paa Stranden S. for Graasten ligger „*Skt. Albans Meierhof*“ eller „*Kirkegaard*“, hvor der efter Sagnet har staaet en Skt. Albans Kirke. Trods Sagnet er Stedet et Befæstningsanlæg fra Middelalderen. Det har været en af en vistnok oprindl. kredsround Vold indhegnet jævn Plads; uden for Volden har der været en Grav. Halvdelen af Anlægget er imidlertid efterhaanden bortskyllet af Havet, og Resten er under Plov. Inden for Volden er der opgravet røde Munkesten. — Paa et fremspringende Næs i Stokkeby Mark ligger Voldstedet „*Borret*“, en skævt firkantet Banke (c. 70 m lang og bred) med lavt Brystværn, omgivet af en Grav og Rester af Ydervolde.

Ved Stormfloden ^{12/11} 1872 led Sognet en Del; bl. a. blev Dæmningerne ved Stokkeby Nor og Graastensnor gennembrudte.

Om den gamle Præstegaardshave, der indeholder mange Minder om Øens tidligere Skovvegetation, se Johs. Tholles, Af Præstegaardshavens Historie, i Medd. fra det kgl. danske Haveselsk. 1922 p. 33.

Sognet er det paa Oldtidsmindesmærker rigeste paa Ærø, idet der kendes henv. 50 Dysser og andre store Stenalders Stengrave samt en halv Snes Gravhøje; det allermeste heraf er dog nu sløjet. Især havde Mindesmærkerne deres Plads i Sognets Østside, ud mod Ærøskøbing Bugt, det tidl. Graastensnor og Havet; noget laa ogsaa i Sognets Nord- og Sydside. Midt inde kendes kun et enkelt Oldtidsmindesmærke: en anselig, fredl., tokamret Langdysse omsat med c. 55 Randsten, beliggende straks ved Rise Kirke; over Dyssens ene Ende er senere i Oldtiden opkastet en Gravhøj. Af Mindesmærkerne i Sognets Øst-, Nord- og Sydside er bevaret og fredl.: ved Stokkeby et ganske smukt Dyssekammer (*Brynkehøj*), Ø. for Graasten (under Hældegd.) en Langdysse og en umiddelbart derved liggende flad Jordhøjning omsluttende to ikke sammenbyggede, men noget forstyrrede Jættestuer, samt sydligst paa Rise Mark to Langdysser.

Marstal Landsogn, omfattende den sydøstl. Del af Øen, „*Skovland*“, omgives mod V. af Rise S., mod Ø. af Marstals Jorder og i øvrigt af Havet, mod N. Farvandet S. for Fyn og mod S. Østersøen (Vejsnæs-eller Marstal Bugt). Filialkirken ligger c. 7 km SØ. for Ærøskøbing. Mod NØ. udsender Sognet en smal Halvø, det egentlige *Skovland*, der ender i Ommelhoved, V. for hvilken den smalle Fjord *Kløven* skærer sig ind; mod SØ. skyder *Ærø Hale* (Erikshale, se p. 670) sig ud. En Del af det udtørrede Graastensnor hører til Sognet. De lavtliggende Jorder er frugtbare. Til Sognet hører Øerne *Store-Egholm* (1231 lholm; 65 ha), *Halmø* (1231 Halmø; 45,3 ha), *Lille-Egholm*, 4,9 ha, *Langholm*, 1,7 ha, *Langholms Hoved*, 0,5 ha, og *Nyland*, 0,1 ha, alle beliggende i Farvandet S. for Fyn, samt

Nørreholm, der nu er landfast ved en smal Tange, i Bugten ved Ærøskøbing. Gennem Sognet gaar Landevejen fra Søby til Marstal.

Befolkning i 1921: 2920 (1803: 772, 1855: 1328, 1901: 2369), boende i 805 Gde og Hse. Det saml. Hartk. (1905): 221 Td.; 65 Gde med 131 og 585 Hse med 90 Td. Hartk., samt 13 jordløse Hse. Ejds. (1920): 8563, deraf Jordv.: 2407. Areal: 1546 ha, hvoraf (1919) besaaet med Hvede 18 ha, Rug 105, Byg 92, Havre 103, Blands. til Modenhed 186, Kartofler 52, Foderroer 146; Brak udgjorde 11 ha, Grøn-foder og Græsning 545, Haver o.l. 50, Skov 2, Klitarealer og Stenmarker 54, Vand. 6. Kreaturhold (1921): 302 Heste, 1554 Stk. Hornkv. (deraf 975 Køer), 19 Geder, 965 Faar, 1039 Svin (1914: 1989).

I Sognet Byerne: *Marstal Bondeby* (1533 Marstall), sammenvokset med og regnet som Forstad til Handelspladsen Marstal (se p. 668), med Skole og Kirkegaard for hele Sognet (taget i Brug 1896); *Ommel* (1483 Im Holte, 1533 Ommel) med Filialkirke til Marstal, Skole, Forskole, Missionshus („Betania“, opf. 1889), Anlægsbro (c. 2,2 m Vand), Strandkontrollerbølg, Brugsforening, Kbmdshdl. og Kro; *Kraghæs* (1533 Kracknisz) med Kbmdshdl., Ml. og Afholdsrestaurant. Saml. af Gde og Hse: *Vesterskov*, *Rolpested*, *Græsvænge* med Skole (opf. efter Tegn. af Bygningsinsp. J. V. Petersen) og Brugsforen., *Trappeskov* (Da. Atl. Trapendahl), *Nørremark* med Skole og Forskole, *Kraghæshoved*, *Ronæs*, *Gudsgave* (delt i *Klausenskov* med Ml., *Trogsløkke* (Da. Atl. Troeslykke), *Midtmark* og *Knastebjærg*), *Egehoved* med Afholdsrestaurant, *Katteskov*, *Strandby*. Paa *Halmø* er der 1, paa *St.-Egholm* 2 Hse; de andre Øer er ubeboede.

Marstal Landsogn, en egen Sognekommune, har Tingsted i Marstal og hører under Retskr. Ærøskøbing Kbst. m. m., Politikr. Rudkøbing Kbst. m. m., Svendborg Amtstuedistr., Ølandenes Lægekr., Rudkøbing Skattekr., Ærø Vurderingskr., Amtets 4. Folketingskr., 6. Forligskr. og 3. Udskrivningskr. 85. Lægd. Kirken ejes af „Ærø Kirkekasse“.

Filialkirken, opf. efter Tegn. af Arkt. N. Jacobsen, indviet $\frac{9}{10}$ 1894, er bygget af røde Mursten i Rundbuestil og bestaar af Kor, med tresidet Afslutning, Skib og Taarn mod V. Indvendig er den dekoreret i stærke Farver. Som Altertavle tjener et rigt udskaaret Kors.

Gudsgave (Gottesgabe) var tidligere et Gods, hvorefter et af Øens fire Len benævnedes. Det tilhørte Hertug Hans den yngre og derefter Sønnen Hertug Chr., efter hvis Død 1633 det gik over til de sønderborgske Hertuger; 1667 kom det ind under Kronen, 1684 fik Hertug August af Nørborg det, og 1730 kom det atter ind under Kronen (se p. 875). Efter at Hovedgården var afbrændt ved Lynild $\frac{4}{10}$ 1767, blev Godset Aaret efter nedlagt og udparcelleret. Af Bygningen er intet Spor tilbage.

VSV. for Gudsgave ved Graastensnor har der ligget en stor, nu helt sløjftet Borg-banke, omgivet af Grave og Volde, den saakaldte „Absalons Skanse“, hvor der efter

Sagnet skal have staaet et Vagttaarn, opf. af Biskop Absalon; der skal være fundet mange røde Munkesten.

V. for Kragnæs har tæt ud mod Vandet ligget en Gruppe af 12 Dysser og andre store Stenalders Stengrave, men alt er nu sløjftet paa nær en stærkt forstyrret Runddyse og en fredl. Høj omsluttende en Jættestue, hvis ikke udgravede Kammer er godt 7 m langt. Spredt andetsteds i Sagnet vides at have været nogle nu sløjfede Dysser, hvorimod Gravhøje er ganske ukendte. V. for Marstal Bondeby ses et fredl. Dyssekammer. Marstal var Anneks til Rise S. indtil 1766.

DE VIGTIGSTE FORKORTELSER.

A/S = Aktieselskab.	H. eller Hartk. = Hartkorn.	Km. = Kommune.
Arkt. = Arkitekt.	ha = Hektar.	Kr. = Kreds.
Bl. = Bolig.	Hpl. = Holdeplads.	m = Meter.
Blands. = Blandsæd.	Hrd. = Herred.	Ml. = Mølle.
Ejdsk. = Ejendomsskyld.	Hs. = Hus.	Pl. = Plads.
(Den samlede Vurderings-	Jordv. = Jordværdi.	S. = Sogn.
sum ved Ansættelse til	Kbmdshdl. = Købmands-	St. eller Stat. = Station.
Ejendomsskyld.)	handel.	Td. = Tønde.
F.M. = Fredet Mindesmærke.	km = Kilometer.	Vandar. = Vandareal.
Gd. = Gaard.	km ² = Kvadratkilometer.	

ANVENDTE FLADEMAAL.

Hektar:	Tønder Land:	□ Kilometer:
1 ha = ca. 1.8 Tdr. Land.	1 Td. Land = 0.55 ha.	1 km ² = 100 ha.

TAL-FORKORTELSER.

Ejendomsskylden er overalt angivet i Tusinder af Kroner, saa at for Ekspl. for Grønholt Sogn Ejdsck. 1.834 betyder 1.834.000 Kr.

Det samme gælder Jordværdien, saa at Jordv. 1.076 betyder 1.076.000 Kr.